

ПРОЦЕСИ ІНТЕГРАЦІЇ СУЧАСНОГО СВІТУ.

Постановка проблеми. Сучасний світ є надзвичайно складним, динамічним, багатоманітним, взаємопов'язаним. Після закінчення Холодної війни здавалося, що людство розпочинає новий етап свого розвитку, особливістю якого мали стати мирне співіснування, спільне вирішення існуючих викликів і загроз, взаємовигідне політичне, економічне, культурне співробітництво. Очікувалося, що інтеграційні процеси, позбавлені ідеологічного забарвлення, допоможуть людській цивілізації вирішити насущні проблеми. На жаль, ці сподівання справдилися не в повній мірі. Світ залишається таким же складним і суперечливим, як і багато років тому. Загрози тероризму, розповсюдження зброї масового ураження, поширення наркоманії і СНІДу, етнічні конфлікти і екологічні проблеми є надзвичайно актуальними і злободенними. Виходячи з цього, інтеграція між народами і країнами справедливо розглядається як засіб вирішення багатьох існуючих проблем. Але чи можливо нинішній етап еволюції інтеграційних процесів вважати одним із головних напрямків сучасного глобального розвитку?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових публікаціях досить широко досліджуються світові інтеграційні процеси. Найбільше уваги приділяється становленню, розвитку та подальшим перспективам оновлених НАТО і ЄС. Інтеграція в інших регіонах світу розглядається набагато менше. Серед досліджень, в яких системно розглядаються світові інтеграційні процеси, варто виділити роботи П.Кальвокорессі, Ю.Шишкова, А.Торкунова, Ю.Козака, В.Ковалевського та ін.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. У більшості наукових праць, які стосуються вивчення інтеграційних процесів, їх аналіз здійснюється через призму розвитку європейської інтеграції, яка стала своєрідними еталоном. При цьому не завжди враховуються особливості інших регіонів, їх суттєві політичні, економічні, культурні відмінності від європейських реалій. Важко знайти відповідь на питання, чому, на відміну від євроатлантичного простору, у багатьох інших регіонах світу, навіть досить

гомогенних у всіх відношеннях, процеси взаємодії і співробітництва розвиваються так складно.

Цілі статті. В статті проаналізовано розвиток інтеграційних процесів у різних регіонах світу, виявлено особливості становлення, функціонування та подальші перспективи інтеграційних організацій світу, їх вплив на формування нової якості світової політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпад світової системи соціалізму та крах СРСР змістили акценти в розвитку світових інтеграційних процесів на користь економічної інтеграції, зменшивши значення інтеграції військово-політичної. По суті, у світі залишилось тільки одне військово-політичне інтеграційне угруповання – НАТО, яке в даний час знаходиться в процесі модернізації та пошуку оптимальної моделі розвитку в ХХІ ст.

Головною особливістю сучасного світу слід відзначати формування трьох світових центрів інтеграції, що відзначає переважна більшість фахівців в галузі міжнародних відносин – Європи, де ключову роль відіграє Європейський Союз, Північної Америки на чолі із США та Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР), в якому провідні позиції займають США та Японія.

Провідна роль трьох вищевказаних інтеграційних центрів підтверджується їх потенціалом. Як стверджує А.Торкунов, важко уявити що в близькому майбутньому яке-небудь нове регіональне економічне угруповання зможе наблизитися до ЄС, АТЕС, НАФТА, частка кожного із яких перевищує 20% світового валового продукту, світової торгівлі і фінансів [14, с. 56].

Якщо на початковій стадії розвитку інтеграційних процесів у світі в інтеграційні комплекси об'єднувалися тільки високорозвинуті країни, то зараз формуються нові торгово-економічні блоки із міцним ядром, яке складають потужні індустріальні і постіндустріальні держави, та периферією із середньорозвинутих держав [15, с. 356]. Причому, якщо із інтеграційними процесами в Європі ситуація більш-менш зрозуміла, то перспективи інтеграції у Західній півкулі та АТР не є до кінця визначеними.

Слід відзначити активізацію позиції США щодо участі в інтеграційних проектах. Довгий час Сполучені Штати не виявляли особливої зацікавленості до процесів економічної інтеграції, покладаючись на власну самодостатність в економічній сфері. Проте, стрімкий розвиток Західної Європи, країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, проблеми економічної стагнації всередині США змусили їх переглянути своє ставлення до цих процесів. Вже до середини 90-х рр. XX ст. США затвердили своє центральне місце в створюваних під їх егідою крупних регіональних об'єднаннях – НАФТА і АТЕС. США також активно підключаються до процесів економічної інтеграції в Європі, маючи на увазі створення в довгостроковій перспективі трансатлантичної зони вільної торгівлі. Тим самим, США забезпечують собі на майбутнє роль мосту, що з'єднає всі основні регіональні торговельно-економічні об'єднання світу [14, с. 294].

Лідером розвитку світових інтеграційних процесів продовжує залишатися Європейський континент. І НАТО, і ЄС являються провідними міжнародними структурами, із впливом яких на світовий розвиток у найближчому майбутньому навряд чи хто зможе зрівнятися. Глобальні зміни світової політики, нові виклики і загрози поставили перед ними складні питання модернізації і трансформації. Обидві організації здійснюють найбільш масштабне розширення своєї чисельності, від результатів якого, у великій мірі, буде залежати подальше майбутнє не тільки євроатлантичного простору, а й усього світу. Враховуючи наявність величезної кількості наукових публікацій стосовно історії становлення і розвитку інтеграції в рамках НАТО і ЄС, більш доцільно зупинитися на аналізі інтеграційних проектів у рамках інших організацій.

Решта інтеграційних об'єднань європейських держав знаходиться в тіні більш могутніх і впливових – НАТО і ЄС. Деякі з них, зокрема Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), розвивають тісні зв'язки із Євросоюзом. Так, між ЄАВТ і ЄС в 1994 р. підписано угоду про створення єдиного економічного простору. Заснована на початку 60-х років, в даний час ЄАВТ скоротила свою чисельність до 4-х країн (Швейцарія, Норвегія, Ісландія, Ліхтенштейн), але

продовжує зберігати значну економічну вагу. Зовнішня торгівля країн ЄАВТ становила 2,2% світової торгівлі у 2001 р., за валовим національним продуктом на душу населення – більш як 34 тис. доларів, ці країни входять до світової десятки за класифікацією Світового банку [3, с. 31]. В силу географічних, економічних, політичних (Ісландія і Норвегія являються членами НАТО) та культурно-цивілізаційних чинників, країни ЄАВТ можна вважати повноправними членами оновленої Європи. В майбутньому не виключається можливість остаточного поглинання цієї організації Євросоюзом. Тим більше, що Норвегія і Швейцарія вже робили спроби вступити до ЄС.

Що стосується таких організацій як Центральноевропейська асоціація вільної торгівлі (ЦЄФТА), Центральноевропейська ініціатива (ЦЄІ), Вишеградська група, то розвиток співробітництва в них носить обмежений характер і не відрізняється значними масштабами та глибиною взаємодії. Країни Центральної і Східної Європи розглядають участь у роботі цих організацій як засіб реалізації стратегічної мети щодо набуття повноправного членства в НАТО і ЄС.

Заснована з ініціативи Туреччини в 1992 р. Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) не досягла значних результатів. Деякі перспективи дана організація має тільки в реалізації спільних проектів, пов'язаних із сферою транспорту, комунікацій, енергетики. Торгово-економічне співробітництво між країнами ОЧЕС розвивається досить мляво, за винятком зв'язків країн колишнього СРСР із Росією, масштаби і роль яких також з кожним роком зменшується.

Інтеграційні утворення на теренах колишнього СРСР (СНД, ЄврАзЕС, ЄЕП, ОДКБ, ГУУАМ, Союз Росії і Білорусі) відзначаються великою суперечливістю, непередбаченістю, непослідовністю та декларативністю в організації співробітництва. Розвитку ефективної співпраці між країнами заважають політичні та економічні протиріччя, наполегливі намагання Росії диктувати свої умови іншим країнам, а також різна геополітична і культурно-цивілізаційна орієнтація країн регіону.

На фоні постійних закликів до розширення співпраці в рамках Співдружності, вже не один рік відбувається зниження обсягів взаємної торгівлі, зростає кількість антидемпінгових розслідувань між членами організації, країни-учасниці намагаються розширити співробітництво з ЄС, іншими регіональними організаціями та країнами поза межами СНД. За період з 1996 р. по 2002 р. обсяг експорту українських товарів на російський ринок зменшився в 1,49 разів, а на європейський ринок – зріс в 1,88 разів; імпорт товарів з Росії скоротився майже на 35% , а з Європи – збільшився на 28% [4, с. 1].

Інтеграційні проекти в рамках Співдружності створюються кулуарно, як правило на рівні президентів країн, без достатнього залучення інших гілок влади, переговори проводяться в закритому режимі для громадськості. Користуючись значною залежністю інших країн СНД від Росії, остання намагається “проштовхувати” рішення, вигідні тільки для себе без врахування національних інтересів інших країн. Відсутність реальних демократичних перетворень у більшості країн регіону, недорозвиненість інститутів громадянського суспільства тільки посилюють ці перекоси.

Аналіз економічних та політичних факторів на просторі СНД приводить до висновку про відсутність умов для ефективного інтегрування національних господарств не тільки у масштабах Співдружності, але й у більш вузькому складі. Низька політико-правова зрілість країн поряд із техніко-економічною відсталістю ще довгий час будуть на заваді справді ефективним інтеграційним процесам. На думку автора, ситуація невизначеності у розвитку інтеграції на пострадянському просторі триватиме ще досить довго й у великій мірі залежатиме від того, яку позицію стосовно України, Росії, Грузії та інших країн займатимуть оновлені НАТО і ЄС.

Значним динамізмом відзначаються інтеграційні процеси у Південній і Північній Америці та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. На інтеграцію у Латинській і Центральній Америці значною мірою впливає велика залежність країн континенту від США, яка склалася історично і на сьогоднішній день не тільки не знизилась, а, навпаки, посилюється. Вплив уряду Сполучених Штатів

та потужних американських транснаціональних корпорацій на політичне й економічне життя більшості країн регіону визначає і перебіг інтеграційних процесів у Південній Америці. Динамічному розвитку інтеграції сприяє значна політична, економічна, культурна та релігійна спорідненість континенту, а також спільне бажання зміцнити свої позиції на світовій арені, захистити національні інтереси в умовах глобалізації світової економіки. Аналіз розвитку інтеграційних процесів в регіоні дозволяє відзначити деякі особливості:

Перше. Початок латиноамериканської інтеграції являв собою спроби створення великих економічних об'єднань із значною кількістю країн-учасниць. Зокрема, створена в 1960 р. Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі (ЛАВТ), яка пізніше перетворилася в Латиноамериканську асоціацію інтеграції (ЛАІ), ставила за мету лібералізацію торгівлі, захист внутрішньорегіонального ринку, стимулювання взаємного товарообігу. Але проблеми повільного економічного зростання, внутрішні протиріччя та труднощі узгодження спільної політики всіх країн регіону призвели до створення значної кількості інтеграційних об'єднань з невеликою кількістю учасників – так званих “трійок”, “четвірок” та інших альтернативних варіантів регіональної інтеграції [2, с. 68], таких як Андська група в 1969 р., Карибський спільний ринок (КАРІКОМ) в 1965 р., Ла-Платська група в 1967 р., Амазонський пакт в 1978 р. і т.д. Результати та ефективність діяльності цих об'єднань були досить низькими.

Друге. Стримуючим фактором для розвитку інтеграційних процесів на континенті слугувала та обставина, що у роки Холодної війни більшість країн Латинської Америки керувалися диктаторськими авторитарними режимами, військові перевороти були скоріше правилом, ніж винятком. Гіпертрофоване державне регулювання економіки, відсутність ринкових механізмів, інститутів демократії, громадянські війни і військові конфлікти довгий час стримували соціально-економічний розвиток та, відповідно, процеси інтеграції. Важким тягарем для більшості країн була й досі залишається колосальна боргова залежність. У 1971 р. зовнішній борг регіону складав 24 млрд. дол., у 1991 р. – 460 млрд. дол., а у 2000 р. – 740 млрд. дол. По суті, окремі країни знаходяться на

шляху до дефолту [13, с. 8]. Проте, на думку Г.Кіссінджера, із середини 1980-х рр. Латинська Америка розпочала вихід із економічного паралічу та рух до демократії і ринкової економіки. У Бразилії, Аргентині, Чилі військових замінили демократичні уряди. У Центральній Америці припинились громадянські війни. Збанкрутілий, у зв'язку із непередбаченими фінансовими позиками та неефективним їх використанням, континент підпорядкував себе фінансовій дисципліні [8, с. 758-759]. Ці події сприяли поліпшенню ситуації у більшості країн Латинської Америки, стимулювали розвиток інтеграційних процесів.

Третє. В сучасних умовах спостерігається зближення країн Латинської Америки і США, що являється одним із пріоритетів зовнішньої політики адміністрації Білого Дому. Першу половину 1990-х років можна охарактеризувати як етап зближення “двох Америк”, гармонізації міжамериканських відносин, апогеєм якої стала зустріч глав 34 держав Західної півкулі у грудні 1994 р. у Майамі [11, с. 481]. Західна півкуля претендує стати першим у світі регіоном “суцільної інтеграції”, після того як до 2005 р. завершиться робота над підготовкою угоди про створення Міжамериканської зони вільної торгівлі (МАЗВТ), що передбачає створення зони вільної торгівлі від Аляски до Вогняної Землі. Якщо даний проект здійсниться, то на політико-економічній карті світу з'явиться нове найбільше інтеграційне об'єднання, яке за своїм потенціалом, ВВП, населенню та решті ключових позицій залишить далеко позаду інші інтеграційні угруповання світу [1, с. 78-79]. У той же час життєздатність даного утворення залишається під великим запитанням, адже навряд чи найближчим часом є можливими ліквідація або скорочення значного відставання від США та Канади решти країн Західної півкулі. Тому можна передбачити, що МАЗВТ буде багатоярусною спорудою із різними правилами гри для різних категорій країн, із яскраво вираженим ядром та різнобарвною периферією.

Четверте. Важливою віхою у процесах інтеграції на обох Американських континентах стали 90-ті рр. ХХ ст., коли утворилися потужні і перспективні з точки зору глибини інтеграції регіональні організації – Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА) та Південний спільний ринок (МЕРКОСУР). Ці два угруповання стали своєрідними центрами тяжіння Західної півкулі. Якщо на початковому етапі їх створення переважали скептичні оцінки, в першу чергу стосовно МЕРКОСУР, то зараз вже можна відзначити серйозні успіхи і позитивну динаміку їх розвитку. Зокрема, МЕРКОСУР займає третє місце в світі після НАФТА і ЄС, виходячи із величини ВВП (більше 1 трлн. дол.) та кількості населення (понад 200 млн. чол.) [1, с. 82]. Він охоплює майже 60% території Латинської Америки, 46% її населення і близько 50% ВВП [14, с. 427].

Не дивлячись на тісну взаємодію країн Північної і Південної Америки між собою, слід відзначити їх активну співпрацю з іншими регіональними організаціями й окремими країнами світу – ЄС, АСЕАН, Японією, Китаєм. Країни Західної півкулі являються активними учасниками формування АТЕС.

Майбутнє АТЕС як інтеграційного об'єднання є досить невизначеним. Ринкова інтеграція тут розвивається стихійно і своєрідно. Поки що стосовно АТР ми можемо говорити не як про зону вільної торгівлі, а, швидше за все, як про “відкриту економічну асоціацію” [9, с. 76]. Значна нерівномірність в соціально-економічному розвитку країн, відмінності в культурному і релігійному розвитку, наявність потужних, самодостатніх і дуже часто самостійних гравців у світовій політиці, таких як США, Росія, Китай, Японія, із різними, інколи зовсім протилежними, геополітичними стратегіями розвитку, викликають цілком виправдані сумніви щодо інтеграційних перспектив АТЕС. За підсумками більш ніж 10 років, АТЕС не змогла стати ефективною організацією інтеграційного спрямування, вона скоріше залишається дискусійним клубом для обміну деякими побажаннями і рекомендаціями. Інтеграція в рамках АТЕС поки що є декларацією про наміри. Зокрема, в 2010 р.

планується створення зони вільної торгівлі для індустріально розвинутих країн організації і аж 2020 р. – для країн, що розвиваються [14, с. 348]. Вірогіднішим є розвиток інтеграції в АТР в рамках менших за кількістю і більш однорідних організацій, таких як Організація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН).

Створена в 1967 р., АСЕАН на початковому етапі своєї діяльності головними завданнями ставила вирішення політичних проблем камбоджійського врегулювання та протидії соціалістичному В'єтнаму, який, за словами Г.Кіссінджера, наводив на них жах [8, с. 754]. Утворенню АСЕАН сприяли такі фактори як однорідність економічних систем країн, схожість соціально-політичних структур, культурна спільність та ідеологічна однорідність [10, с.382]. Цілі учасників асоціації були наступними: боротьба з бідністю, хворобами та іншими соціальними проблемами; підвищення ролі держав АСЕАН у сфері світової торгівлі й економіки; ліквідація факторів, які призводять до переворотів у країнах; недопущення втручання іноземних держав у внутрішні справи організації [7, с. 93-94].

Через деякий час АСЕАН перетворилась у важливий центр АТР не тільки в політичній, а й економічній сферах. Як відмічає А.Іванов, АСЕАН являється “ядром” інтеграційних процесів, своєрідним полем тяжіння і для азійських, і для позарегіональних “гравців”, і це не дивлячись на те, що кожна із асеанівських країн, взята окремо, за своїм потенціалом поступається іншим більш могутнім партнерам АТР [5, с. 43].

Сьогодні АСЕАН є серйозним конкурентом інших торгово-економічних блоків, вона давно перетворилась на організацію, діяльність якої в майбутньому визначатиме обличчя Азії. Адже десять її країн мають півмільярда населення та загальний ВВП 737 млрд. дол. А обсяг зовнішньої торгівлі тут перевершує 720 млрд. дол. [6, с. 57].

Деякі дослідники прогнозують значні перспективи створення єдиного економічного простору та подальшого інтеграційного розвитку за схемою “три плюс десять”, тобто Японія, Корея та Китай об'єднують свій потенціал з

країнами АСЕАН для заснування могутнього азійського інтеграційного блоку, який матиме можливість скласти серйозну конкуренцію і американській, і європейській економічним зонам [5, с. 47], [6, с. 65].

Найбільш складні запитання і протиріччя викликає аналіз нинішнього стану та перспектив розвитку інтеграції у Південній Азії, на Близькому Сході та в Африці.

Ситуація у Південній Азії ускладнюється невирішеними територіальними суперечками між Індією і Пакистаном, що призводить до збройних сутичок, гонки озброєнь між двома країнами, які до того ж нещодавно стали членами ядерного клубу. Це вносить додаткове напруження у міждержавні стосунки в регіоні, які і так є непростими. Не сприяє поліпшенню ситуації громадянська війна в Афганістані, яка із різною інтенсивністю триває вже понад 20 років.

Проблеми ісламського фундаменталізму в Ірані та відверті намагання керівництва цієї країни заволодіти ядерною зброєю також ведуть до дестабілізації ситуації.

Нормалізація ситуації на Близькому Сході неможлива без врегулювання палестинської проблеми і завершення окупації Іраку. Тільки після цього можливими стануть інтеграційні проекти в регіоні, у першу чергу в економічній площині. Зараз, навіть серед більш-менш однорідних арабських країн, немає єдності і порозуміння. Ефективність діяльності таких організацій як Ліга арабських держав, Рада співробітництва країн Перської затоки, Союз арабського Магрибу невелика, а економічна інтеграція між країнами практично відсутня.

Л.Виноградова зазначає, що спроби створення у тій чи іншій формі арабського спільного ринку навіть не сприймаються серйозно, оскільки більшість арабських країн не надають великого значення розвитку взаємних економічних зв'язків, за виключенням співробітництва в рамках ОПЕК. Регіон Північної Африки являє собою декілька замкнутих в національних кордонах, відособлених один від одного ринків [2, с. 69].

Слід відзначити великий вплив на події в регіоні США, проте адміністрація Білого Дому уміло грає на протиріччях між окремими країнами і не здійснює достатніх зусиль для встановлення миру, стабільності та справедливості на Близькому Сході.

Африка – найбільш відсталий регіон планети в економічному плані. З групи найбідніших країн, що існують у світі, 25 розташовано в Африці [12, с. 243]. Населення багатьох країн потерпає від голоду, нестачі питної води, медикаментів. На континенті тривають війни, мають місце етнічні чистки. Переважна більшість африканських країн має недорозвинену народногосподарську структуру з низькою часткою промисловості, переважно сировинного спрямування, відсутністю її сучасних галузей та переважанням сільськогосподарського виробництва. Зовнішня торгівля орієнтована переважно за межі континенту, оскільки національні економіки практично не доповнюють одна одну. Це серйозно стримує інтеграційні процеси.

На економіку країн Африки і, певною мірою, на перебіг інтеграції значний вплив має Європейський Союз. Свого часу Великобританія, Франція, Португалія, Німеччина, Іспанія, Бельгія тривалий час були метрополіями для більшості колоній на континенті, і, відповідно, політичні і економічні зв'язки між африканськими країнами та Європою зберігаються і в наш час.

Організацією, що об'єднує майже всі країни континенту, є Організація африканської єдності (ОАЄ), створена в 1963 р. Нині до її складу входить 53 країни [12, с. 243]. ОАЄ, здебільшого, є політичною організацією, головною метою якої залишається боротьба із залишками колоніалізму. Інтеграційні процеси, причому досить малоефективно, розвиваються в межах регіональних організацій, які охоплюють окремі частини континенту. При цьому північноафриканські держави віддають перевагу співробітництву в рамках загальноарабських і загальноісламських організацій. Суто африканськими регіональними інтеграційними організаціями є: Економічне співробітництво держав Західної Африки (ЕКОВАС), Західноафриканський економічний і

валютний союз (УЕМОА), Спільний ринок Східної та Південної Африки (КОМЕСА), Південноафриканське співробітництво розвитку (САДК), Митний і економічний союз Центральної Африки (ЮДЕАК).

Не дивлячись на всі зусилля і прагнення з боку лідерів африканських країн вивести свої держави на шлях економічного і соціального прогресу, без більш активної і значимої допомоги розвинутих країн, у першу чергу ЄС і США, ефективний розвиток африканського континенту, в тому числі й інтенсифікація інтеграційних процесів, найближчим часом є неможливими.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Інтеграція тією чи іншою мірою охопила всі континенти, всі регіони світу. Найбільш результативно вона розвивається в Європі, Північній і Південній Америці, Південно-Східній Азії. В той же час, за виключенням ЄС і НАТО, діяльність переважної більшості інших організацій набуває найпростіших форм регіональної інтеграції, пов'язаних із створенням режиму преференційної торгівлі чи зони вільної торгівлі. Інші, більш якісні та глибокі етапи економічної інтеграції, поки що є недосяжними. Розвиток політичної інтеграції практично не відбувається, оскільки цінність національного суверенітету є домінуючою для більшості країн світу. Нинішній рівень розвитку інтеграційних процесів у багатьох регіонах планети не дозволяє вирішити ті глобальні проблеми і протиріччя, які постали перед людством. У міждержавних відносинах залишається ще багато питань, відповіді на які не знайдено, але від вирішення яких залежить подальший гармонійний розвиток світової цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурляй Я. Интеграционные процессы в Западном полушарии // Международная жизнь. – 2002. – № 8. – С. 78-84.
2. Виноградова Л. Экономическая интеграция в СНГ и опыт третьего мира // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 9. – С. 65-74.
3. Денисюк В. На периферії європейських інтересів // Політика і час. – 2002. – № 9. – С. 21-37.

4. Зарубінський О., Крижанівський В. Два кроки назад, до ЄЕП // Дзеркало тижня – 2003. – 20 грудня. – С. 1, С. 7.
5. Иванов А. Ядро интеграции в АТР // Международная жизнь. – 2003. – № 2. – С. 43-53.
6. Ігнат'єв П. На порозі “епохи Азії” // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 57-65.
7. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2-х кн. Кн.2 / Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 2000. – 464 с.
8. Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. Львов В.В. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
9. Мальцева О., Семенов Е. Экономическая интеграция в азиатско-тихоокеанском регионе // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 9. – С. 75-85.
10. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки): Підручник / В.А.Манжола, М.М.Білоусов, Л.Ф.Гайдуков та ін. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
11. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки): Підручник / Л.Ф.Гайдуков, В.Г.Кремень, Л.В.Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с.
12. Міжнародні організації: Навчальний посібник / За редакцією Ю.Г.Козака, В.В.Ковалевського. – Одеса: Астропринт, 2001. – 288 с.
13. Романова З.И. Региональная интеграция – новые вызовы // Латинская Америка. – 2003. – № 8 – С. 4-16.
14. Современные международные отношения. Учебник / Под ред. А.В. Торкунова . – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 584 с.
15. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. – М.: НП «III тысячелетие», 2001. – 479 с.